

Kâsım b. Sellâm'ın Kıraatler ve Mushaflara Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme

Cafer Yerlikaya | 0000-0003-1733-2637 | caferbaha@gmail.com

Doktor Öğretim Üyesi Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Kıraat Anabilim Dalı, Kahramanmaraş, Türkiye

ROR ID: [03gn5cg19](https://orcid.org/03gn5cg19)

Öz

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm; Kur'an, kıraat, hadis, fıkıh, nahiv, tarih, akaid gibi birçok ilim dalında eser yazan, ilk dönem otorite İslâm âlimlerinden biridir. Ebû Ubeyd'in bu ilim dallarından Kur'an ve kıraat alanında yazdığı eserleri ve görüşleri ise ayrı bir öneme sahiptir. Kâsım b. Sellâm, tercihleriyle kendi kıraatini oluşturmuş ve daha sonraki dönemlerde İslâm âlimlerini de etkilemiş kıraat âlimlerinden biridir. Ebû Ubeyd, Kur'an ve kıraat tarihinin problematik olarak kabul edilen birçok meselesinde görüş ve açıklamalarda bulunmuştur. Yapılan bu çalışmada Kâsım b. Sellâm'ın kıraatler, mushaflar arasındaki ihtilaflar, kıraat-mushaf ilişkisi, yedi harf, nesh gibi birçok konudaki görüşleri tahlil edilmiştir. Diğer taraftan kıraat ilminin önemli meselelerinden olan yedi harfin Kur'an'daki mevcudiyeti, Arapça lehçeleri ve şaz kıraatlerle ilgili görüş ve yorumları analiz edilmiştir. Ebû Ubeyd, kıraatleri üzerinde icmâ oluşan ve oluşmayan kıraatler şeklinde tasnif etmiştir. Bununla beraber Ebû Ubeyd, kıraatleri farklı bir bakış açısıyla resm-i mushafa uyan ve uymayanlar olarak da sınıflandırmış ve resm-i mushafın, kıraatleri belirlemedeki fonksiyonuna işaret etmiştir. Ebû Ubeyd'in kıraatleri bu şekildeki tasnifine temel teşkil eden hususlar tespit edilerek tahlile tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Kıraat, Mushaf, Yedi Harf, Nesh, Ebû Ubeyd.

Atıf Bilgisi

Yerlikaya, Cafer. "Kâsım b. Sellâm'ın Kıraatler ve Mushaflara Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme". *Düzce İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 365-392. <https://doi.org/10.61272/duid.1682122>

Geliş Tarihi 22.04.2025

Kabul Tarihi 27.06.2025

Yayın Tarihi 30.06.2025

Değerlendirme İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim

etik.duzceilahiyat@gmail.com

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Study on Qâsim b. Sallâm's Approach to Qirâ'âts and Mushafs

Cafer Yerlikaya | 0000-0003-1733-2637 | caferbaha@gmail.com

Assist. Prof., Kahramanmaraş Sutçu İmam University, Faculty of Divinity,
Department of Qirâ'ât, Kahramanmaraş, Turkey

ROR ID: [03gn5cg19](https://orcid.org/03gn5cg19)

Abstract

Abū 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm was one of the earliest Islamic scholars to contribute significantly to various fields of knowledge, including the Qur'ân, qirâ'ât (Qur'anic recitation), hadîth, fiqh, grammar (nahw), history, and creed ('aqâ'id). Abū 'Ubayd's works and views in the field of Qur'ân and recitation, which are among these branches of science, hold particular significance. Qâsim b. Sallâm is one of the qirâ'ât scholars who created his own qirâ'ât with his preferences and influenced Islamic scholars in later periods. Abū 'Ubayd made opinions and explanations on many issues of the history of the Qur'ân and qirâ'ât that were considered problematic. In this study, Qâsim b. Sallâm views on many issues such as qirâ'âts, disputes between mushafs, the relationship between qirâ'ât and mushaf, seven letters, and naskh have been analyzed. On the other hand, the existence of the seven letters in the Qur'ân, which is one of the important issues of the science of qirâ'ât, and their views and comments on Arabic dialects and saz qirâ'âts were analyzed. Abū 'Ubayd classified his qirâ'âts as qirâ'âts on which ijma' was formed and those on which ijma' was formed. However, Abū 'Ubayd also classified the qirâ'âts from a different point of view as those that conform to the official mushaf and those that do not, and pointed out the function of the official mushaf in determining the qirâ'âts. The issues that form the basis of Abū 'Ubayd's qirâ'âts in this way were determined and analyzed.

Keywords

Qirâ'ât, Mushaf, Seven Letters, Naskh, Abū 'Ubayd.

Citation

Yerlikaya, Cafer. "A Study on Qâsim b. Sallâm's Approach to Qirâ'âts and Mushafs". *Düzce Divinity Journal* 9/1 (June 2025), 365-392. <https://doi.org/10.61272/duid.1682122>

Date of Submission	22.04.2025
Date of Acceptance	27.06.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, (154-224/771-838) İslâmî birçok ilim dalında uzmanlığı ve eserleriyle temayüz etmiş olmakla birlikte, Kur'an ve kıraat alanındaki kitapları ve görüşleriyle daha sonraki dönemlere etki eden âlimlerden biridir.¹ Ebû Ubeyd, kendi ihtiyar ve tercihleriyle kıraatini oluşturmuş, Kisâî'den (120-189/738-805) kıraat öğrenmiş, Halef (150-229/767-844) ile aynı dönemde yaşamış, -Halef de Kisâî'den ders almış- birçok talebe yetiştirmiş ve kıraatlerin günümüze nakledilmesinde köprü vazifesi yapan önemli kıraat âlim ve imamlarındanıdır.² Ulûmü'l-Kur'an ve kıraat alanında öne çıkan eserlerinden bazıları ise; *"el-Kırâât"*, *"Fedâilü'l-Kur'an ve me'âlimuh ve edebüh"*, *"en-Nâsih ve'l-Mensûh"*, *"Adedü âyi'l-Kur'ân"*, *"Garîbü'l-Kur'ân"*, *"Me'âni'l-Kur'ân"*, *"el-Mecâz fi'l-Kur'ân"*, *"Şevâhidü'l-Kur'ân"* ve *"el-Lügât elletî nezele bihe'l-Kur'ân"* dır.³ Bu eserlerden *"el-Lügât elletî nezele bihe'l-Kur'ân"*ın kendisine nispet edilmesinin problemli ve ihtilaflı olduğu bildirilmekle beraber ilk döneme ait olması, Ebû Ubeyd'in Arap lehçelerine hâkimiyeti ve bu konuyu diğer eserlerinde de ele almasından dolayı kitabın kendisine ait olabileceği yönünde görüş belirtilmiştir.⁴ Kıraat alanındaki en önemli kitabı ise *"el-Kırâât"* olup bu alanda yazılmış en önemli eserlerinden biridir. Muhammed b. Cerîr Taberî (ö. 310/923) ve İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) de kaynakları arasında zikrettiği bu kitapta, yirmiden fazla kıraatin nakledildiği bildirilmektedir.⁵ Bu eserin günümüzde varlığının tespit edilememesi, kıraatler ve kıraat ilmi hakkında birçok bilgiye ulaşılama noktasında büyük bir şanssızlık olduğu belirtilmektedir. Ancak bununla beraber Ebû Ubeyd'in, kıraatler ve diğer meselelerdeki görüşleri *"Kitâbü fedâilü'l-Kur'ân"* isimli eserinde nakledildiği gibi, kendisinden sonra gelen diğer kıraat âlimleri, *"el-Kırâât"* isimli kitabındaki

¹ Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/244-246. Ebû Ubeyd'in doğum (h. 150 veya 153) ve ölüm tarihlerinin (h. 222 veya 223) olarak ihtilaflı olduğu bildirilmektedir.

² Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 2/18.

³ Tüccar, "Kâsım b. Sellâm", 10/244-246.

⁴ Mahmut Kafes, "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Ona Nispet Edilen el-Lügât Elletî Nezele bihâ'l-Kur'ânü'l-Kerîm Adlı Eser", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 146-148.

⁵ Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 34. Kıraatlerin sayısının yedi, on, on dört, yirmi gibi rakamlarla ifade edilmesi, kıraatler arasında büyük farklılıklar anlamında olmayan çoğu fonetik seslendirmelerle ilgili (şive, ağız, lehçe gibi) ihtilaflardır. Anlama etki eden *ferşî* farklılıklar tüm mütevatir kıraatlerde çok düşük orandadır. Cafer Yerlikaya, "Kur'an ve Kıraatlerin Özdeşliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (Aralık 2024), 54-55.

görüşlerini eserlerine alarak günümüze ulaştırmıştır. Bu çalışmada, Ebû Ubeyd'in kıraatleri tasnifi, mütevâtir ve şaz kıraatler, yedi harf, nesh, resm-i mushaf farklılıkları gibi kıraat ilminin önemli ve temel konularının yanında, bazı kavram, düşünce ve yaklaşımları kısaca incelenmiştir. Ancak bazı kavramlar ve meselelerin kendi dönemi ve kendi ilmî disiplini içerisinde ele alınmasının elzem olduğunu da belirtmek gerekir. Mesela mütevâtir kavramı bunlardan biridir. Ebû Ubeyd, "tevâtür" kavramını yedi harf rivayetlerinin kesin bilgi olması bağlamında kullandığı gözlemlenirken,⁶ kıraatler hakkında ise icmâ kavramını kullanmış ve Ebû Ubeyd, kıraatleri üzerinde icmâ oluşan ve oluşmayan şeklinde ikiye ayırmıştır.⁷ Diğer taraftan araştırmacılar "mütevâtir" kavramının kullanımını ancak hicri ikinci asra kadar dayandırmış, Ebû Ubeyd de bu kavramı yedi harf rivayetlerinin kesinliği bağlamında kullanmıştır.⁸ Tevâtür kavramının kıraat ilmine hicri dört ve beşinci asırdan itibaren girdiği, "icmâ, tevâtür, meşhûr, müstefiz" terimlerinin bazen "icmânın tüm Müslümanların ittifakı ve kesin bilgi anlamında" birbirlerinin yerine kullanıldığı belirtilmektedir.⁹ "İcmâ" ve "tevâtür" arasında haberin kesinliği bağlamında bir benzerlik olduğu kabul edilirken, haberin naklinde "belirli bir sayıda tarikten gelme şartı" üzerinde ise mutabık kalınamamıştır.¹⁰ Diğer taraftan "tevâtür" kavramı kelâm, fıkıh ve hadis ilminde kesin bilgi anlamında farklı tanımlamalarla kullanıldığı gibi bu kavram daha sonraki asırlarda kıraat ilminde de kullanılmaya başlamıştır.¹¹ Dolayısıyla terimlerin kendi döneminde hangi bağlamda kullanıldıklarının tespiti de ayrı bir öneme sahiptir.

Hiç şüphesiz akademik ve bilimsel araştırmalarda özgünlük, aranan temel bir husustur. Bununla birlikte ilk dönem kaynaklarına dayalı araştırma ve çalışmalarda, orijinallik sadece yeni bilgi üretimiyle değil; bu eserlerin sistemli bir şekilde çözümlenmesi ve müellifin yaklaşımlarının kendi tarihsel ve ilmî bağlamı içerisinde yeniden inşa edilmesiyle sağlanabileceğini de ifade etmek gerekir. Bu bağlamda makalede sadece müellifin görüşlerinin nakli değil, Ebû Ubeyd'in görüşleri, bazı kavramlar ve günümüzdeki araştırmacıların farklı yaklaşımları dönemsel bağlamda analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılmaya çalışılırken hem ilk dönem klasik kaynakları hem de günümüz araştırmalarıyla

⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervan el-Atiyye Muhsin Harabe (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.), 339.

⁷ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 339, 362.

⁸ Mehmet Ünal, "Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", *Milel ve Nihal* 8/3 (Aralık 2011), 86.

⁹ Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri)* (Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008), 61, 155, 128-136.

¹⁰ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 71-76, 92.

¹¹ Osman Bayraktutan, "Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2019), 93.

mukayeseli olarak meseleler muhtasar olarak izah edilmeye gayret edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın kıraat anlayışı kendi metni merkezinde, mümkün merteye dönemin kavramsal ve metodolojik çerçevesi dikkate alınarak günümüzle de kısaca kıyaslanarak açıklanmıştır. Ancak şu hususun belirtilmesi ise çok önemlidir. Ebû Ubeyd'in kıraat ilminin temel meseleleri hakkındaki görüşleri ve "icmâ, tevâtür, âhad, nesih, yedi harf" gibi birçok konudaki açıklamaları/yaklaşımları, kapsamlı bir araştırma konusu olduğunu ve bu çalışmaya hasredilemeyecek kadar geniş olduğunu da ifade etmek gerekir. Bu kavramların her biri başlı başına bir çalışma ve araştırma konusudur. Mamafih ilgili kavramların tarihî ve literatürel süreçleri, dipnotlar ve açıklamalarla verilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla yapılan araştırmanın sınırlı olması, konunun detaylı bir şekilde analizini kısıtlamıştır. Bununla birlikte meselenin gelişime açık olduğu ve yapılan bu çalışmayla kıraat alanındaki tartışmalara katkı sunması hedeflenmiştir.

Ebû Ubeyd'in kıraatler, nesh, yedi harf ve mushaflar gibi konulardaki görüşü ile ilgili daha önceden Türkiye ölçeğinde yapılmış herhangi bir araştırma tespit edilememiştir. Ancak kıraat alanında yazdığı eserler ve bazı meseleler hakkındaki görüşleriyle ilgili birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Ebû Ubeyd, Kur'an, kıraatler, yedi harf, nesh, âdâb gibi hususlardaki görüşlerini, nispeti kendisine kesin olan "*Fedâilü'l-Kur'an ve me'âlimuh ve edebüh*" isimli eserinde geniş olarak ele almıştır.¹² Bu kitapla ilgili olarak Ali Bulut, "*Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâilü'l-Kur'an'ı -Bir Kavram ve Eser İncelemesi-*" adlı çalışmasıyla bir inceleme yapmış, çalışmada "fazilet" kavramı ve Kur'an'ın faziletleri genel olarak *muhteva-terim* açısından analiz edilmiştir.¹³ Bulut, çalışmasında Kur'an, mütevâtir kıraatler, mushaf, nesih, âhad kıraatler gibi kıraat ilminin temel meseleleri hususunda incelemeye fazla yer vermemiş ve bu konuları muhtasar olarak ele almıştır.¹⁴ Mahmut Kafes ise, Ebû Ubeyd'in, Kur'an ve kıraat ilimleriyle ilişkili ve kendisine nispeti de tartışılan "*el-Lügât elletî nezele bihe'l-Kur'an*" isimli eserini ve Kur'an'da geçen lehçeleri Arap dili yönünden incelemeyi içeren bir çalışma yapmıştır.¹⁵ Bu çalışma dışında Ebû Ubeyd'in Kur'an ve kıraatler konusundaki görüşlerinin çeşitli eser ve makaleler içerisinde nakledildiği görülmüştür. Ancak O'nun kıraatler konusundaki düşüncelerinin müstakil olarak incelendiği Arap dünyasındaki bazı araştırmalar¹⁶ istisna

¹² Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri (Fedâilü'l-Kur'an)*, ed. Faik Akcaoglu, çev. Halil Aldemir (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2021), 12; Tüccar, "Kâsım b. Sellâm", 10/244-246.

¹³ Ali Bulut, *Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâilü'l-Kur'an'ı -Bir Kavram ve Eser İncelemesi-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 13-18.

¹⁴ Bulut, *Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâilü'l-Kur'an'ı*, 191.

¹⁵ Kafes, "Kâsım b. Sellâm'a Nispet Edilen el-Lügât", 123-150.

¹⁶ Câsim el-Hâc Câsim Muhammed Düleymî, *Kitâbü'l-kirâât li Ebî Ubeyd el-Kâsım b.*

edilecek olursa, Türkiye ölçeğinde bir araştırma tespit edilememiştir. Bu durum böyle bir çalışmanın yapılmasına neden olan amillerden biri olmuştur. Düleymî tarafından yapılan çalışma Ebû Ubeyd'in hayatı, eserleri, kitapları, kıraat ilmiyle ilgili görüşlerinin topluca verilmesi bakımından önemlidir.¹⁷ Ebû Ubeyd, Kur'an ve kıraat ilminin temel ve problematik meseleleri hakkında görüşlerini verirken öncelikle konuyu açıklama bağlamında anlamı açık haber ve rivayetleri nakletmiş herhangi bir açıklama yapmamış ve önemli bazı konular hakkında ise görüşlerini belirtmiştir. Ebû Ubeyd'in rivayetler bağlamında yaptığı bu açıklamaları, yukarıda da ifade edildiği gibi kıraat âlimleri ve araştırmacıların yaptığı diğer izahlarıyla mukayeseli olarak kısaca tahlil edilmiştir.

Ebû Ubeyd'in görüşleri, diğer kitapları tespit edilemediğinden dolayı nispeti kendisine kesin olan "*Kitâbü fedâilü'l-Kur'ân*" isimli kitabı ve "*el-Lügât elletî nezele bihe'l-Kur'ân*" isimli eserlerinden izah edilmeye çalışılmıştır. Burada şu hususa da dikkat çekmek yerinde olacaktır. "*el-Lügât elletî nezele bihe'l-Kur'ân*" isimli eserin Ebû Ubeyd'e ait olma ihtimalinin çok kuvvetli olması göz önünde bulundurularak değerlendirme yapılmıştır. Bu eser, Kur'ân-ı Kerîm'de sûre ve âyetlerde geçen bazı kelimelerin hangi kabile ve lehçelere ait olduğu belirtmektedir.

1. Vahyin Cemedilmesi ve Mushafların İstinsahı

Kur'an ve kıraat tarihinin üzerinde geniş araştırmalar yapılan ve yazılan konularından biri de vahyin cemedilerek iki kapak arasına alınması ve mushafların istinsahı meselesi olmuştur. Ebû Ubeyd vahyin cemi ve mushafların istinsah edilmesiyle ilgili rivayetleri nakletmiş, konu hakkında bir açıklama yapmayarak görüşlerini anlamı açık rivayetler üzerinden ifade etmeye çalışmıştır. Ebû Ubeyd, öncelikle Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerine sûre ve âyetleri nasıl yazdırdığıyla ilgili haberleri, Hz. Ebû Bekir (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.)'ın yaptığı mushaf çalışmalarıyla ilgili rivayetleri, başlık ve konulara ayırmadan belirli bir sıraya göre nakletmiştir. Ebû Ubeyd, evveleminde Hz. Peygamber (a.s.)'in kâtiplere gelen vahiyleri hangi sûre veya âyetten sonra yazmaları gerektiğini belirten ve kayıt altına aldığını bildiren rivayetleri aktarmıştır.¹⁸ Ebû Ubeyd, her ne kadar bir açıklamada bulunmasa da naklettiği bu rivayetle Hz. Peygamber'e vahiy geldiğinde âyet ve sûrelerin vahiy kâtipleri tarafından nasıl kayıt altına alındığını ve vahyin yazılmasıyla ilgili önemli bir hususa açıklık getirdiğini ifade edebiliriz. Hz. Peygamber döneminde vahyin kâtipler tarafından nasıl yazıldığıyla ilgili rivayetin ardından mushaf tarihi sürecinin ilk merhalesi olan, vahyin/Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Ebû Bekir'in hilafeti

Sellâm (Bağdat: Merkez Buhûs ve Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 2007), 27-69.

¹⁷ Düleymî, *Kitâbü'l-kırâât li Ebî Ubeyd*, 9-47.

¹⁸ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 280.

döneminde nasıl cemedildiği ve bu çalışmada sahâbenin takip ettiği usûl ve yöntemle ilgili rivayetleri naklederek, konuyu manası açık haberlerle herhangi bir açıklama yapmadan izah etmeye çalışmıştır.¹⁹ Burada vahyin ilk kez cemedilmesiyle ilgili olarak şu hususlara da dikkat çekmek yerinde olacaktır. Ebû Ubeyd'in "*İki levha arasına Kur'an'ı ilk cemedden Ebû Bekir'dir.*" şeklinde naklettiği rivayet; bazı eser ve araştırmalarda Hz. Peygamberin hayatta iken vahiy kâtiplerine gelen tüm vahyi yazdırarak evinde tuttuğu, Zeyd b. Sâbit'in ise bu âyetleri iki kapak arasına alarak mushafı yazdığını, dolayısıyla vahyin ilk kez Hz. Ebû Bekir'in değil de Hz. Peygamber veya Zeyd b. Sâbit tarafından ilk kez cemedildiğini ifade eden yaklaşımlara karşı bir cevap olarak da yorumlamak mümkündür.²⁰ Zira bazı Şia grupları vahyin/Kur'an'ın ilk kez Hz. Peygamber zamanında cemedildiğini daha sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman zamanında mushaf çalışmalarında tahrif edildiğini ileri sürmektedir.²¹ Diğer taraftan Zeyd b. Sâbit'in böyle bir cem çalışması yaptığıyla ilgili bir haber ve rivayetin tespit edilememesi ise dikkat çekicidir. Ebû Ubeyd'in mushafın cemedilmesiyle ilgili nakletmiş olduğu rivayetler konuyu açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir. Hz. Ebû Bekir'in mushafları ilk kez cemettiği bağlamında Hz. Ali (r.a)'den nakledilen rivayet ise önemlidir. Hz. Ali (r.a), Hz. Ebû Bekir (r.a.)'in mushafı cemetmesiyle ilgili olarak: "*Allah, Ebû Bekir'e rahmet etsin. O, Kur'an'ı ilk kez derleyen kimseydi.*" sözünü nakletmiştir.²² Ebû Ubeyd'in naklettiği vahyin cemedilmesiyle ilgili bu rivayetler; Şia'nın Hz. Peygamber'in vefatının ardından, Hz. Ali'nin kendine ait özel bir mushafı olduğu ve bu nüshanın Müslümanlar tarafından kabul edilmeyerek reddedildiğini iddia etmelerine²³ cevap niteliği taşıması açısından da dikkat çekici bir haberdur. Dikkat edileceği üzere gerek Hz. Peygamber'in gerekse Hz. Ali'nin vahyi/Kur'an'ı ilk önce cemettiğiyle ilgili haberlerin Şia kaynaklı olduğunu ifade etmek gerekir.

Ebû Ubeyd, vahyin ilk kez Hz. Ebû Bekir tarafından cemedildiği ve ardından Hz. Osman (r.a)'ın hilafet dönemine gelindiğinde kıraat ihtilaflarının artması, Azerbaycan ve Ermenistan seferinde (25/647) ise İslâm ordusu arasında meydana gelen şiddetli ihtilaf ve tartışmaların sonucunda, kıraat birliğini sağlamak amacıyla mushafların çoğaltılmasıyla ilgili haber ve olayları rivayet etmiştir. Mekki b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), sahâbe mushafların yazılmasının ardından tâbiünün ileri gelenleriyle birlikte mushaflar ve mushaf yazısına uygun

¹⁹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 281.

²⁰ Zekeriyâ Pak, *Tefsir Usûlû* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 73.

²¹ Ünal, "Kıraatlerin Tevatürü ve Şia", 94-95.

²² Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 283; İgnaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 30-42.

²³ Wikipedia, "Ali Mushafı" (Erişim 14 Haziran 2025).

kıraatler üzerinde icmâ ettiği, üzerinde icmâ oluşmayan kıraatlerin terk edildiği ve mushafların ise yakıldığı bildirilmiştir.²⁴ Sahâbeden sadece İbn Mes'ûd, başlangıçta bu icmâ ve ittifaka dahil olmamış ve mushafların yakılmasına karşı çıktığı rivayet edilmiştir.²⁵ Ancak daha sonra İbn Mes'ûd, yapılan mushaf/istinsah çalışmasını kabul ederek bu ittifak ve icmâyâ dahil olmuştur. Ebû Ubeyd, İbn Mes'ûd'un başlangıçta mushafını vermemesi ve icmâyâ katılmamasından dolayı sahâbenin ileri gelenlerinin onun bu davranışından büyük rahatsızlık duyduğunu nakletmiştir.²⁶ Bu olayla ilgili olarak Maşalı; "Hz. Osman (r.a), özel nüshaların imhasını başta Hz. Ali (r.a) olmak üzere sahâbenin ileri gelenlerinin desteğini alarak gerçekleştirmiş, ancak özel koleksiyonu Kûfe'de kabul görmüş olan İbn Mes'ûd ile Ammâr b. Yâsir halifenin bu kararına karşı çıkmıştır. Onların bu tutumu, istinsah faaliyetine değil kişisel mushaflarının imhasına ilişkin de olsa ashabın ileri gelenleri tarafından hoş görülmemiştir." şeklinde izah etmiştir.²⁷ Yani İbn Mes'ûd ve Ammâr b. Yâsir, istinsah faaliyetini kabul etmekte ancak kendi şahsi mushafının yakılmasını ise istememektedir. Burada önemli bir hususu da belirtmek yerinde olacaktır; İbn Mes'ûd'un "Zirr b. Hubeyş→ Âsım→ Şu'be" isnadıyla kıraatinin mütevâtir olarak günümüze kadar nakledildiği, kıraat-i aşere eğitiminde de öğretildiği bilinmekte,²⁸ bunun yanı sıra resm-i mushafa uymayan âhad kıraatlerle ilgili bir mushafının varlığı da bildirilmektedir.²⁹ Sahâbenin üzerinde icmâ ettiği resm-i mushafa aykırı kıraatleri ihtiva eden bu nüsha, özellikle müsteşrikler ve bazı araştırmacılar, tarafından sıkça gündeme getirilerek, O'nun sahâbe icmâsı ve resm-i mushafa uygun kıraati göz ardı edilmektedir. Müsteşriklerin, İbn Mes'ûd'un resm-i mushafa aykırı kıraatleri ihtiva eden bu nüshasını³⁰ ön plana çıkararak, sanki Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflarda bir eksiklik olduğunu ihsas ettirmeye çalışmaları ise dikkat çekicidir.³¹ İbn Mes'ûd'un okuduğu ve okuttuğu kıraat, mütevâtir olarak Âsım kıraatinin Şu'be rivayetiyle günümüze kadar nakledilmiş ve kıraatlerin sıhhat kriterlerine uygun bir

²⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 362; Ebû Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib, *el-İbâne an meâni'l-kıraat*, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî (Kahire: Dâru Nahda, 1960), 32; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 7.

²⁵ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 280-282.

²⁶ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 283.

²⁷ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/248-254.

²⁸ Soner Akdağ, *Âsım Kıraatinin Şu'be Rivâyeti* (İstanbul: Âsitâne Kitabevi, 2008).

²⁹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 289-328; İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, ed. Muhibbuddin Abdussübân el-Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 293-338. İbn Ebî Dâvud, bu farklılıkları eserinde geniş olarak nakletmiştir.

³⁰ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 289-327; İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 293-338.

³¹ Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, 30-42.

kıraattir. Kurrâ hafızlar tarafından bu kıraat, hâlen ezberlenmekte, okunmakta ve okutulmaktadır. Yukarıdaki bilgiler bağlamında İbn Mes'ûd (r.a.)'dan resm-i mushafa uyan ve uymayan farklı kıraatlerinin var olduğunu ve nakledildiğini de ifade etmek mümkündür. Ebû Ubeyd, İbn Mes'ûd'un tilavet ettiği resm-i mushafa uymayan bu farklı okuyuşlarını, "*Fedâilu'l-Kur'ân*" isimli eserinin neshedilen âyetler veya üzerinde icmâ oluşmayan kıraatler bahsinde ele alarak nakletmiştir.³²

Ebû Ubeyd; Hz. Osman (r.a.)'ın kıraat ihtilaflarını ortadan kaldırmak ve kıraat birliğini sağlamak amacıyla Hz. Hafsa'dan aldığı mushafın istinsahından sonra kendisine iade edildiği, Hz. Hafsa'nın vefatından sonra Abdullah b. Ömer'e geçtiğini bildirmiştir. Mervân'ın da İbn Ömer'den bu mushafı alarak, diğer mushafı muhalefet etmesinden korkarak parçaladığını bildiren bir haber nakletmiştir. Ancak Ebû Ubeyd, bu rivayet dışında mushafın parçalanarak yok edildiğine dair başka bir haberin olmadığını ifade ederek, sanki naklettiği bu haber hakkında ihtiyatlı olunması gerektiğini belirtmiştir.³³ Maşalı bu haberle ilgili olarak, bu rivayetin zayıf olduğu ve sıhhatinde problem olduğundan dolayı ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini belirtmesi de bu durumu desteklemektedir.³⁴ Başka bir ifadeyle Ebû Ubeyd, Ebû Bekir (r.a.)'in cemettiği mushafın yakıldığıyla ilgili tek bir haber olduğunu belirtmesi, konuya ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini açıklamaktadır.

Ebû Ubeyd, Hz. Osman'ın mushafları istinsah ettirdikten sonra Hz. Ali'nin de aralarında olduğu sahâbenin bu işe rıza gösterdiği, sûreleri Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerine yazdırdığı sıraya göre tertip ve telif ettiğini nakletmiştir. Übey b. Ka'b'ın mushafını Hz. Osman (r.a.)'a teslim ettiğini, daha önce de ifade edildiği üzere İbn Mes'ûd'un başlangıçta buna itiraz ettiği ve karşı çıktığını nakletmiştir. Ebû Ubeyd, Resûlullah'a indirilen âyet ve sûreleri, kâtiplere nereye yazılacağını bildiren rivayetleri nakletmiş ve ayrıca Übey b. Ka'b'tan mushafların istinsahıyla ilgili bazı haberleri naklederek, bu çalışmanın nasıl yapıldığıyla ilgili bazı ipuçları vermiştir. Ebû Ubeyd, bu konuda Hz. Osman (r.a.)'ın azatlı kölesi Hâni el-Berberî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ben Osman (r.a.)'ın yanıdaydım [istinsah komisyon üyeleri] ona mushafları arz ediyorlardı. Derken o beni, bir koyunun kürek kemiğiyle birlikte Übey b. Ka'b'a gönderdi. Bu kemiğin üzerinde "*lem yetesenne/لَمْ يَتَسَنَّ*" (el-Bakara 2/259), "*lâ tebdîle li'l-halkilahl/لَا تَبْدِيلَ لِلْحَلْقِ*" (er-Rûm 30/30) ve "*fe-emheli'l-kâfirîne/فَأَمْهَلِ*

³² İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 1/289-327.

³³ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 283; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı - Mushaf Tarihi ve İmlası*- (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 58-60.

³⁴ Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı*, 2015, 58-60.

”مَلَكُفِرِينَ أَمَهُلَهُمْ رُوَيْدًا” (et-Târik 86/17) ifadeleri vardı. Hâni anlatmaya şöyle devam etti: [Übey] bir hokka istetti sonra ‘lam’ lardan birini silip “lâ tebdîle li halkillahi/” şeklinde, “fe-emheli’l-kâfirîne” kelimesini silip “femehhili’l-kâfirîne/” şeklinde “lem yetesenneh/” ifadesini de ‘hâ’ harfini ekleyerek yazdı.”³⁵ Ebû Ubeyd’in mushaf yazımı esnasında yaşanan bir olayı nakletmesi, komisyon tarafından mushaf çalışmasının nasıl yapıldığını zihinlerde tasvir etmesi bakımından dikkat çekicidir. Kur’an ve kıraat tarihinde, bu ve buna benzer bazı kelimelerin ve âyetlerin mushafa yazılışıyla ilgili nakledilen rivayetleri, çalışmanın nasıl yapıldığını gösteren bir bütünün parçaları olarak görmek mümkündür. Diğer bir ifadeyle Ebû Ubeyd’in naklettiği bu rivayet ve diğer rivayetler, yan yana getirildiğinde mushaf/lar/ın cem ve istinsah çalışması hakkında önemli ipuçları barındırmaktadır. Buna göre komisyondaki görevliler, getirilen vahiy belgelerini ve âyetleri büyük bir titizlikle inceliyorlar, çözemedikleri problemliler durumlarda ise Kur’an ve kıraat konusunda uzman olan sahâbeye danışıyor ve işi onlara havale ediyorlardı. Vahiy komisyonunda görevli Mâlik b. Ebû Âmir ve İbn Sîrin’in Kesîr b. Eflah’tan bu bağlamda naklettiği rivayetler, mushaf çalışmasının nasıl yapıldığını izah eder mahiyettedir.³⁶

Mushaf’lar istinsah edildikten sonra, Hz. Osman (r.a)’a arz edilmiştir. Ebû Ubeyd, İkrîme’den Hz. Osman’ın istinsah edilen nüshalar hakkında şöyle dediğini nakletmiştir: “Mushaf’lar yazılınca Osman’a arz edildi. Osman (r.a), mushaf’larda lehçelerden oluşan bazı kıraatler buldu ve şöyle dedi: Bunları değiştirmeyin. Arap değiştirecektir veya dilleriyle irab edecektir. (Hareke vererek dilleriyle düzelterek.) Eğer kâtip Sekîf’ten, imlâ ettiren de Hüzeyl kabilesinden olsaydı bu kıraatler/harfler olmazdı.”³⁷

Hz. Osman (r.a)’ın mushaf’larda *lahn* olduğuyla ilgili bu rivayeti ve Hz. Âişe’ye atfedilen, kâtiplerin mushaf’ların yazımında hata yaptıklarıyla ilgili naklettiği haber, üzerinde durulması gereken önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.³⁸ Ebû Ubeyd, İkrîme’ye isnâden naklettiği bu rivayetle ilgili herhangi bir görüş belirtmemiştir. Ancak burada bir hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır: *Kitâbu Fedâilü’l-Kur’an* isimli eser veya buradaki rivayetler, Türkçe’ye tercüme edilirken Hz. Osman (r.a)’a atfedilen ve ilgili rivayette geçen

³⁵ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 283, 285-287.

³⁶ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, 1/204; Muhammed Mustafa A’zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine “Kur’ân Tarihi”* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 131-132.

³⁷ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 173-174, 286.

³⁸ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 286-287.

"lahn" kavramına, birçok yerde "hata" olarak mana verildiği görülmektedir.³⁹ "Lahn" kavramının "lûgat, lehçe, imâ ile anlatım, musikî " gibi farklı birçok manalarından sadece biri olan "hata" olarak Türkçeye tercümesi, kıraatler ve resm-i mushaf konusunda birçok problemin ortaya çıkmasına neden olduğunu belirtmek gerekir. Ebû Ubeyd'in lahn ile ilgili naklettiği bilgileri doğru anlama bağlamında "lahn" kavramıyla ilgili kısa bir inceleme yapılması da yerinde olacaktır. Rivayette geçen "lahn" ve "harf" kelimeleri ve anlamları birçok meseleye ışık tutması bakımından anahtar rol oynamaktadır. Diğer taraftan bu bağlamda mushaflarda lahn/hata yapıldığına dair Hz. Âişe (r.a.)'den nakledilen rivayet ise bir diğer önemli husus olup, bu haber İslâm âlimlerince tenkide uğramıştır. Ebû Ubeyd, Hişam b. Urve'nin babası Urve'den naklettiğine göre; "Urve: Kur'an'daki lahna/lehçelere/kıraatlere dair Âişe'ye: "İn hâzâni lesâhirâni/ إِنَّ

وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ⁴⁰, "ve'l-mukîmîne's-salâte ve'l-mu'tûne'-z-Zekâte/ إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ⁴¹ ve "innellezîne âmenû vellezîne hâdû ve's-sâbiûne/ هَادُوا وَالنَّصْرَى وَالصَّبْرَى⁴² âyetlerini sordum. Âişe şöyle dedi: Kardeşimin oğlu bu kâtiplerin işi, yazarken hata ettiler." demiştir. Ebû Ubeyd'in Hz. Osman ve Hz. Âişe'den naklettiği bu iki rivayette "lahn" kavramı geçmekte, Âişe (r.a.)'den nakledilen rivayette ise hem "lahn" kavramı geçmekte hem de kâtiplerin açıkça "hata" yaptığı ifade edilmektedir. "Lahn" kavramının semantik analizi yapılarak, her iki rivayet incelendiğinde bu terimin birçok manaya geldiği araştırmacılar tarafından belirtilmekte, "lahn"ın "hata" manasında kullanılmasının ise hicri ikinci asrın ilk yarısından itibaren meydana geldiği ve bu kavramın anlam değişmesine ve genişlemesine maruz kaldığı belirtilmektedir.⁴³ Diğer bir ifadeyle bu kavramın, Hz. Osman (r.a) ve sahâbe döneminde hata anlamında kullanılmadığı, daha sonraları ise bu terimin anlam genişlemesine maruz kaldığı ifade edilmektedir. Semantik analizi açısından "Lahn" kavramı; Hz. Osman (r.a) rivayetindeki "lahn" kavramının hata olarak değil "lehçe/lûgat" olarak, "harf/hurûf" kelimesinin ise "kıraat/kıraatler" olarak tercüme edilmiş ve Hz. Âişe'den nakledilen rivayet ise tenkide uğramıştır.⁴⁴ Lahn kavramı bu semantik bağlam ve anlam içerisinde düşünülerek ele alındığında, kıraatler ve mushaflar hakkındaki bazı problematik meselelere

³⁹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân Terc.*, 247.

⁴⁰ Tâ-hâ 20/63.

⁴¹ en-Nisâ 4/162.

⁴² el-Bakara 2/62.

⁴³ Mustafa Altundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği (Mushafta Lahn Meselesi)* (Bakü: Nurlar Neşriyat-Poliqrafya Merkezi, 2004), 40-47.

⁴⁴ Altundağ, *Mushafta Lahn Meselesi*, 48-53, 54-58.

farklı bir bakış açısıyla çözüm bulunabileceğini söylemek mümkündür. *Lahn'a hata* olarak anlam verildiğinde ise daha çok problem ve çelişki ortaya çıkmaktadır ki buna göre:

- Hz. Osman, mushaf çalışmasını kıraat ihtilaflarını ortadan kaldırmak için yapmıştır fakat mushafta hatalar bulunmaktadır. Bu durumda mushaf çalışması problemi çözememiş, başka sorun ortaya çıkarmıştır.

- Hz. Osman (r.a) mushafı inceledikten sonra “Mushafta hem hata var hem de güzel yaptınız.” şeklindeki sözü ise çelişki ifade etmektedir ki böyle bir söz mantıksızdır.

- Hz. Osman mushaflarda hatanın varlığını tespit etmesine rağmen, rıza göstermesi ise düşünülemez. Zira mushafları ihtilafların izalesi için istinsah ettirmiştir.

- Sahâbe ve tabiîn resm-i mushaf üzerinde icmâ etmiştir. Eğer mushaflar hatalı yazıldıysa, bu durum tüm Müslümanların hata üzerinde icmâsı anlamına gelmektedir. Bu da kabul edilebilecek bir durum değildir.

- Hz. Âişe, mushaflarda hata yapıldığına dair kendisine isnad edilen söz sahihse, bu durumda mushaflar yazıldıktan sonra resm-i mushafa itiraz etmemiş ve icmâyâ dahil olmuştur. Diğer taraftan Hz. Âişe'nin mushaf icmâsına katılmadığına dair bir rivayet de tespit edilememiştir. Hz. Âişe'den kâtiplerin hata yaptığıyla ilgili nakledilen haberin, farklı bir manada söylendiği veya rivayetin zayıf olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bu bağlamda Mustafa Altundağ, bu haberin metin tenkidi açısından analizini geniş olarak ele almış ve “lahn” kelimesini o dönemde, gramer hatası olarak yorumlamanın isabetli olmadığını belirtmiştir. Altundağ: “İbn Eşte (ö. 360/971), İbn Cibâre (ö. 728/1328) ve Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) gibi bazı İslâm âlimleri, Hz. Âişe'nin ‘Yazımda hata ettiler.’ sözünü, ‘Ahruf-i seb’a’dan ümmeti bir araya getirmek üzere en uygun olanı tercihte hata ettiler.’ şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemişlerdir. Onlara göre Hz. Âişe'nin ifadesi; heyetin bu üç âyeti Hz. Peygamber’den geldiği şekilde yazmada hata ettikleri şeklinde kesinlikle anlaşılmaz. Çünkü Hz. Peygamber’den rivayet edilene uymayan bir okuyuş, uzun bir müddet varlığını sürdürse ve hatta Arapça açısından büyük bir değeri olsa da reddedilir. Bu herkesin ittifakla kabul ettiği bir husustur.” şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁴⁵ Ebû Amr ed-Dânî, Hz. Osman (r.a) ve Hz. Âişe (r.a.)’dan nakledilen bu iki rivayet hakkında kitabı “*el-Mukni*”de geniş izahta bulunmuştur.⁴⁶ Ed-Dânî, Urve’nin Âişe (r.a.)’ye, yazılan harflerin yazılması ve gramer hatasını sormadığını, ona Hz. Peygamber’in ümmete izin vermiş olduğu kıraatteki farklılığı sorduğunu ifade etmiştir. Ed-Dânî, rivayette geçen üç âyetin

⁴⁵ Altundağ, *Mushafta Lahn Meselesi*, 55-56.

⁴⁶ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Mukni’ fî resmi mesâhifi l-emsâr*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhavî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtî'l-Ezheriyye, 1978), 121-123.

komisyonun seçerek mushafa yazdırdığı kıraat tarzının, Hz. Âişe'nin benimseyerek tercih ettiği kıraate uymadığından dolayı, kendi görüşüne göre hatayla yorumladığını belirtmiştir.⁴⁷ Yani mesele, Hz. Âişe'nin kıraat tercihi olayıdır. Ebû Ubeyd ise bu konuda görüş beyan etmemiş, sadece rivayetleri nakletmiştir. Kanaatimizce Ebû Ubeyd ilgili rivayetlerdeki "lahn" kavramı hakkında açıklama yapmaması ve görüş belirtmemesi "lahn"ın "lügat", "lehçe" gibi muhtemel anlamlarından biri manasında kullanmasından kaynaklanmaktadır. Kaldı ki yukarıda ifade edildiği üzere o dönemde "lahn" kavramı, henüz "hata" anlamında da kullanılmamaktadır. Diğer taraftan Ebû Ubeyd'in "lahn" konusunda herhangi bir izah yapmaması ve Altundağ'ın "lahn" konusunda semantik açıdan yaptığı araştırma ve yaptığı tespitler de bu durumu desteklemektedir.

Ebû Ubeyd, vahyin cemedilerek iki kapak arasına alınması ve mushafların istinsahı hakkındaki rivayetlerin ardından, mushafların yazımında sahâbenin tamamının katılımıyla mushafların istinsah edildiğini ve bu konuda icmâ oluştuğunu belirterek daha sonra resm-i mushafa uymayan kıraatleri nakletmiştir.

2. Resm-i Mushafa Aykırı Kıraatler ve Ebû Ubeyd'in Kıraatleri Tasnifi

Kur'an ve kıraat tarihinin üzerinde tartışma ve görüş ayrılıkları bulunan önemli konularından biri, resm-i mushafa uymayan kıraatler olmuştur. Kıraat eserleri ve usul kitaplarında, kıraat farklılıklarını izah etmek amacıyla verilen birçok kıraat örneği, hem resm-i mushafa uygun olmayan kıraatler hem de mushaf hattına uygun olan kıraat örneklerinden verilmektedir. Kanaatimizce bu durum ise ayrı bir sorun ve problem oluşturmaktadır. İslâm âlimleri, bir kıraatin Kur'an olarak kabul edilebilmesi için "kıraatlerin sıhhat kriterleri"ne uygun olması gerektiğini ifade etmektedir. İslâm âlimleri, okunan bir kıraat; *isnâdî tam*, *resm-i mushaf* ve *Arapçaya uygun* ise böyle bir kıraati Kur'an olarak kabul etmişlerdir. Kıraatlerin sıhhat kriterlerinin ilk kez ne zaman ve kim tarafından belirlendiği ise başka bir araştırma konusudur. Ancak bu kriterleri sistemli bir şekilde ele aldığı için, "kıraatlerin sıhhat kriterleri" Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî'ye (ö. 437/1045) nispet edilmektedir. Fıkıh ve kelâm gibi ilim dallarıyla birlikte içlerinde mezheb imamlarının da olduğu birçok İslâm âlimi, bu üç şarta *icmâl/tevatür* şartını da (tevatür; kesin ve hüccet olan bilgi anlamında "icmâ, müstefiz, meşhûr" kavramları aynı anlamda kullanılmış olup bu kriteri)⁴⁸ eklemişlerdir.⁴⁹ Bu bağlamda bir kıraat, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği

⁴⁷ Dâni, *el-Muknî*, 121-122; Altundağ, *Mushafta Lahn Meselesi*, 55; Cafer Yerlikaya, *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi* (Kahramanmaraş: KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 305.

⁴⁸ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 61, 155, 128-136.

⁴⁹ Ebû Bekir İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kıraat*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-

mushaflardan herhangi birine takdirene de olsa uymaması durumunda Kur'an olarak kabul edilmemektedir.⁵⁰ Ebû Ubeyd her ne kadar bu şartları/kriterleri sistematik olarak söylemese de bu kriterlerden biri olan kıraatlerin resm-i mushafa uyma şartı üzerinde durmaktadır. Resm-i mushafa uymayan kıraatler hakkında eserinde Fâtiha-Nâs sûreleri arasında birçok rivayetlerde bulunmuş ve bu konuda bazı açıklamalar yapmıştır.

Ebû Ubeyd, evvel emirde kıraatleri, resm-i mushafa uyan ve uymayan şekilde bir tasnif yapmıştır. Ebû Ubeyd, mushaf hattına uymayan kıraatlerle ilgili birçok haber nakletmiştir ki bunlardan dikkat çekici bazı rivayetlerin verilmesi konuya açıklık getirecektir. Ebû Ubeyd, bu rivayetleri Fâtiha sûresinden, Nâs sûresine kadar Kur'an içerisindeki sûre tertibine göre aktarmıştır. Ebû Ubeyd, Hz. Ömer (r.a.) ve Abdullah b. Zübeyr'den nakille; Fâtiha sûresinin son âyetini, "gayri'l-magdûbi aleyhim ve gayri'd-dâllîn/ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ غَيْرِ الضَّالِّينَ" olarak⁵¹ okuduklarını rivayet etmiştir. Abdullah b. Abbâs'ın Bakara 2/158, 184, 198, 226. âyetlerini resm-i mushafa uymayan şekilde okuduğunu ve 238. âyeti ise "ve's-salâti'l-vustâ salâti'l-asr/ صَلَاةِ الْعَصْرِ حَفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى" şeklinde salâti'l-asr kelimesinin "vav"sız olarak aynı şekilde resm-i mushafa muhalif olarak tilavet ettiğini rivayet etmiştir.⁵² Yine Hz. Hafsa'nın Bakara 2/238. âyetini "ve's-salâti'l-vustâ ve salâti'l-asr/ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى"⁵³ olarak "ve salâti'l-asr" kelimesini "vav"lı, Übey b. Ka'b ve Hz. Âişe'nin ise "vav"sız okuduğunu nakletmiştir.⁵⁴ Ebû Ubeyd, sahâbenin resm-i mushafa uygun olmayan bu kıraat farklılıkları hakkında ise şöyle demiştir: "Kim "hâfîzû ale's-salavâti" âyetine "ve salâti'l-asr" kelimesini ilaveyle "vav" harfi olmadan okursa, orta namazının bizzat ikinci namazı olduğu ortaya çıkar. Bunu Nebî (a.s.)'nin şu hadisi destekler ki Ali (r.a.)'den

Mearif, 2009), 87; Ahmed A'liyyü'l-İmam, *Kur'ân'ın 10 Kıraati*, çev. Süleyman Gündüz (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010), 169; Yerlikaya, *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi*, 160-166.

⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 11.

⁵¹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 289-290; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 284-285. "Buradaki rivayette, Hz. Ömer'in Fatiha 1/7 âyetini "صِرَاطٌ مِّنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ غَيْرِ الضَّالِّينَ" olarak okuduğu rivayet edilmiştir. Başka bir rivayette ise Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer (r.a.) ve Abdullah b. Zübeyr'in böyle okuduğu nakledilmiştir."

⁵² Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 290-291.

⁵³ Kur'an'da bu âyet, "حَفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى" şeklindedir.

⁵⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 292-293.

nakledildiğine göre, “Hendek savaşı olduğunda düşmanlar ikinci namazını kılmasında Nebî (a.s.)'yi meşgul ettiler. İkinci namazını, akşam ve yatsı namazı arasında kıldı. Resûlullah bunun üzerine şöyle buyurdu: “*Bizi orta namazı (ikinci namazını) kılmaktan meşgul ettiler, Allah onların evlerini ve kabirlerini ateşle doldursun.*” Ebû Ubeyd sözüne devamla: “Kim “*hâfızû ale's-salavâti/ حَفِظُوا عَلَى صَلَاةِ الْعَصْرِ/ ve salâti'l-asr/ الصَّلَاةِ*” âyetine “vav”sız okursa bu durumda orta namaz, ikindiden başka bir namaz olur. Bunu destekleyen hadisler vardır ancak bu hadislerin bahsedileceği yer burası değildir.” demiştir.⁵⁵ Ebû Ubeyd'in bu âyetlerle ilgili açıklamaları, âhad kıraatlerin Kur'an'ı tefsir etmedeki fonksiyonunu göstermesi bakımından örnek olacak bir açıklamadır. Bu âyet hakkında müfessirlerin farklı görüş ve yorum yapmalarının temelinde, bu âhad kıraatin olduğunu belirtmek mümkündür.

Ebû Ubeyd, Abdullah b. Mes'ûd'un Bakara 2/275, İbn Abbâs'ın Bakara 2/283. âyetini resm-i mushafa muhalif olarak okuduğunu rivayet etmiştir. Yine sûrede geçen “İbrahim” kelimesinin kıraatıyla ilgili olarak, Yezîd b. Ebî Mâlik'in “Aynı ‘Ya'kûb/يَعْقُوبُ’ ve ‘İsrâîl/إِسْرَائِيلُ’ isimlerinde olduğu gibi; İbrahim, ‘İbrâhâm/إِبْرَاهِيمُ’ ve ‘İbrâhîm/إِبْرَاهِيمُ’ dir.” dediğini nakletmiştir. Ebû Ubeyd, “Ebû Müshir'in kıraat imamlarından İbn Âmir (9-118/630-736) ve Atıyye b. Kays'ın (7-121/628-739)⁵⁶ bu okuyuşların terkedilmesine şiddetle karşı çıktıklarını” söylediğini nakletmiş ve Ebû Ubeyd bu konuyla ilgili olarak şöyle bir açıklama yapmıştır: “Yani onlar, nakledilen bu rivayette ismin “İbrâhâm” olarak okunmamasına karşı çıkmışlardır. Nasıl ki “Ya'kûb” ismi, Ya'kûb ve İsrâîl gibi iki isimle isimlendirilmişse, İbrâhîm de iki isimle isimlendirilmiştir.” Ebû Ubeyd sözüne devamla: “Mushafta O'nun ismini araştırdım. İbrahim isminin Bakara sûresinde “İbrâham/إِبْرَاهِيمُ” olarak “yâ”sız yazıldığını buldum.” demiştir.⁵⁷

Ebû Ubeyd, Hz. Ömer'in yatsı namazında Âl-i İmrân 3/2. âyetini “illâ huve'l-hayyü'l-kayyûm/إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ”⁵⁸ okuduğu, Abdullah'ın mushafında ise “el-hayyü'l-kayyim/الْحَيُّ الْقَيِّمُ” şeklinde yazılı olduğunu nakletmiştir. Ebû Ubeyd;

⁵⁵ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 294.

⁵⁶ Abdullah Aydemir, “Atıyye b. Kays”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/63. “İbn Âmir ve Atıyye b. Kays, Şam kıraat imamlarıdır. İbn Âmir on kıraat imamından biri olup, Atıyye b. Kays, İbn Âmir'den sonra Şam'da imam olan kıraat âlimidir.”

⁵⁷ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 296.

⁵⁸ Kur'an'da, “لَمْ يَلَمْ يَلَمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ” şeklindedir.

Übey b. Ka'b'ın mushafında, Mü'minûn 23/84-85. âyetlerinde “Allah/الله” lafzı elifsizdir. Âsım el-Cahderî'nin (ö. 130/747): “Hz. Osman'ın insanlar için yazdırdığı mushaflardan İmam Mushaf'ta “Allah/الله” lafızlarının tamamı elifsiz yazılmıştır.” ve “İki elifi Mushaf'a ilk ekleyen Nasr b. Âsım el-Leysî'dir⁵⁹ (ö. 89/708 [?]).” dediğini nakletmiştir. Ebû Ubeyd, “الله الله” lafzının yazılması konusunda: “Ben Sağr'da iken, bana verilen bilgiye göre Ömer b. Abdulazîz'in (ö. 101/720) hilafetinden önce kendilerine gönderilen eski bir mushafta, “الله الله” lafızlarının hepsini “elif”siz olarak okudum.” demiştir.⁶⁰ Ebû Ubeyd'in Hz. Ömer (r.a) ile ilgili naklettiği şu rivayet ise dikkat çekicidir: “Ömer (r.a), yanındaki yazılı bir levhada el-Cum'a 62/9 âyetini bir kişinin “*fes'av ilâ zikrillah* / *فَسَعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ*” olarak okuduğunu ve bu okuyuşu Übey b. Ka'b'ın öğrettiğini öğrendikten sonra Hz. Ömer, Übey'in Kur'an ve mensûh âyetlerini iyi bildiğini kabul etmesine rağmen bu âyeti “*femdû ilâ zikrillah* / *فَمَضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ*” şeklinde okumasını o kişiye söylediğini rivayet etmiştir.”⁶¹ Hz. Ömer'in (r.a), Übey b. Ka'b'ın kıraat konusundaki üstünlük ve bilgisine güvendiği halde mushafa aykırı kıraati, okuyan kişiye telkin ederek vazgeçmemesi ise gerçekten ilginç bir olaydır. Kanaatimizce burada Übey'e güvenmekle birlikte -ilerde açıklanacağı üzere- neshedilen ve resm-i mushafa uymayan vahyi/kıraati bir anda terk edememe refleksi olarak yorumlamak gerekir. İbn Mes'ûd'un kendi mushafını vermemekte ısrarcı olmasını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Muhammed İbn Sîrin (ö. 110/729); Übey b. Ka'b'ın mushafına *Fâtîha*, *Felak*, *Nâs sûrelerini* ve *Kunût dualarını* yazdığını, İbn Mes'ûd'un bunları yazmadığını, Hz. Osman'ın ise mushaflara bunlardan *Fâtîha*, *Felak* ve *Nâs sûrelerini* yazdığını fakat *kunût dualarını* yazmadığını haber vermiştir. Ebû Ubeyd, Azra kanalıyla Übey b. Ka'b'ın mushafında *Kunût sûrelerini* okuduğunu nakletmiştir. Nakledilen bu rivayette *Kunût dualarının* sûre olarak isimlendirilmesi ise dikkat çeken diğer bir husustur.⁶² Ebû Ubeyd'in naklettiği, resm-i mushafa uymayan benzer kıraat rivayet örneklerini çoğaltmak mümkündür.

Ebû Ubeyd, Hz. Osman (r.a)'ın istinsah ettirmiş olduğu resm-i mushafa uymayan birçok farklı okuyuşu nakletmiştir. Resm-i mushafa uymayan bu okuyuşların, Hz. Peygamber'e indirildikten sonra Kur'an'dan kaldırılan ve

⁵⁹ Tayyar Altıkulaç, “Nasr b. Âsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/413-414. “Nasr b. Âsım, ed-Düelî olarak da anılmakta olup, mushafları ilk harekeleyen tabînin ileri gelen âlimlerindendir.”

⁶⁰ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 305-306.

⁶¹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 314.

⁶² Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 314, 318-319.

mushaflara yazılmayan vahiyler/kıraatler olduğunu belirterek konuyla ilgili çok önemli izah ve açıklamalarda bulunmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı sûrelerden bir kısım âyetlerin nesh edildiğini ve mushafa yazılmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda Ebû Ubeyd, Ahzâb sûresinin içerisinde recm âyetinin de olduğu Bakara sûresi gibi uzun bir sûre olduğuyla ilgili rivayetleri nakletmiştir. Kur'an'dan kaldırıldığı bildirilen *recm* âyetiyle ilgili olarak, Hz. Ömer ve Übey b. Ka'b'a isnâd edilen bazı haberleri ve "Ademoğlunun bir vadi dolu malı olsa, bir misli olmasını daha isterdi. Ademoğlunun gözünü ancak toprak doyurur. Allah tövbe edenlerin tövbesini kabul eder." şeklindeki bazı rivayetleri Übey b. Ka'b'ın mushafında okuduğunu nakletmiştir.⁶³ Ebû Ubeyd, bu tür kıraatleri zevâid olarak isimlendirmiş ve söz konusu rivayetlerle ilgili olarak: "*Zevâid*"ten olan bu iki bölümdeki⁶⁴ zikrettiğimiz kıraatleri, âlimler rivayet etmediler. Onlar bu kıraatleri Kur'an'ın iki levhası arasındaki olanlar gibi olduğuna ihtimal vermişlerdir. Çünkü onlar bu kıraatleri namazlarında okuyorlar, inkâr edeni de kafir saymıyorlardı. Özellikle iki kapak arasında olanı inkâr eden kimseye de küfürle hüküm veriliyordu. İki kapak arasındakiler, ensâr ve muhâcirin icmâ ile Hz. Osman'ın istinsah ettiği ve onun dışındakileri de düşürdükleri, *İmam Mushaf*'ta tespit edilenlerdir. Sonra ümmet onun üzerinde mutabık kalmış, mushaf hakkında hiçbir şeyde ihtilaf etmemiştir. Onu, âlimlerinin bildiği gibi, cahilleri de bilir. Asırlardır bu bilgiler birinden diğerine miras olarak aktarılmıştır. Çocuklar okullarda onu öğrenmiştir. Bu durum, Hz. Osman'ın büyük olaylarından biridir. Bazı sapkınlar, bu konuda kötü söz söylemiştir ama daha sonra onların bu konudaki sapkınlıkları ortaya çıkmıştır." demiştir.⁶⁵ Ebû Ubeyd'in resm-i mushafa uygun olmayan kıraatlerin Kur'an'dan kaldırıldığını ve *nesh* edildiğini bildirmesi ve *resm-i mushafa* uygun olanların ise Kur'an olarak kabul edildiğini belirtmesi önemlidir. Bu yaklaşım, kıraatlerin Kur'an olarak kabulünde ileri sürülen "kıraatlerin sıhhat kriterleri" açısından da uygunluk göstermesi bakımından da ayrı bir öneme haizdir. Ebû Ubeyd, kıraatlerin sıhhat kriterlerinden resm-i mushaf ve icmâ şartlarına istinaden bir kıraati kabul etmesi ve sınıflandırması, Mekkî b. Tâlib'ten çok önce bu kriterlerin bilindiği ve kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Ebû Ubeyd'in, istinsah edilen mushaflar ve zevâid olarak isimlendirdiği üzerinde sahâbenin icmâsının meydana gelmediği (daha sonraları ise âhad/şaz/müddrec olarak isimlendirilen) kıraatlerle ilgili söyledikleri ise dikkat çekicidir: "Hz. Osman'ın telif ettiği mushaf, bugün Müslümanların ellerinde olan mushaftır. Mushaftan bir şeyi inkâr edene, mürtedde tevbe etmesi istenmesine hüküm verildiği gibi hüküm verilir. Eğer tövbeden yüz çevirirse, cezası ölüm olur. Sıradan insanların

⁶³ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 320-324.

⁶⁴ "Kur'an'daki Yazıya Uymayan Kıraatler" ve "İndikten Sonra Kur'an'dan Kaldırılan ve Mushaflarda Olmayanlar"

⁶⁵ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 325.

bilmediği, sadece seçkin âlimlerin isnad ve rivayetlerle bildiği kıraatlere gelince; ilim ehli, bu kıraatlerle iki levha arasındaki âyetlere (Kur'an'a) delil getirmek (açıklamak/tefsir etmek) istemiştir. Bu kıraatler, Kur'an'ın manasını bilmeye ve vecihlerinin bilinmesine delil olur. Bu kıraatler Âişe ve Hafsa'nın 've's-salâti'l-vustâ salâti'l-asr/صَلَاةَ الْعَصْرِ، İbn Mes'ûd'un 'فَإِنْ قَاءُوا فِيهِنَّ/فَيْنَ، Übey b. Ka'b'ın 'fein fâû fihinne/فَيْنَ، Sa'd'ın 'fe in kâne lehû ehun ev uhtün min ümmihî', İbn Abbâs'ın 'fadlen mirrabbikum fi mevâsimi'l-hacci/مَوَاسِمِ الْحَجِّ ve Câbir'in 'feinnallahe min ba'di ikrâhihinne lehünne gafûrun rahîm/رَحِيمٍ غَفُورٍ لَهَا' gibi kıraatleridir. Bu kıraatler ve buna benzeyen birçok kıraat, Kur'an'ı tefsir etmektedir. Bunun örnekleri, tabîinden bazısının tefsirinde görülmüş ve yapılan bu iş güzel karşılanmıştır. Peki bu kıraatler, Muhammed aleyhisselamın seçkin ashabından rivayet edildiğinde, kıraatin aslı olduğunda (mushafa uygun kıraat olduğunda) durum nasıl olur? Okunan kıraat bu durumda, tefsirden çok daha kuvvetlidir. Tevilin/tefsirin doğruluğunu bilmek, bu kıraatlerden elde edilen bilgiden hüküm çıkarmada daha düşük seviyededir. Ne var ki insanlar bu ilmin faziletini bilmemektedir. Bunu ancak âlimler bilir ve böylece kıraat vechine itibar edilir. 'Yekussu'l-hakka/يَقُصُّ الْحَقَّ'⁶⁶ okuyan kimsenin kıraati gibi, bu kıraati İbn Mes'ûd'un kıraatinde 'yekdî bi'l-hakkı/' olarak bulduğunda, sen onun manasının 'yekdî'l-hakka/يَقُصُّ الْحَقَّ' olduğunu bilirsin. Mushafta 'yekussu'l-hakka/يَقُصُّ الْحَقَّ' okuduğun kıraatin, diğer kıraatle manasının doğruluğuna itibar edersin. Bir kimsenin 'ehracnâ lehum dabbeten mine'l-ardî tukellimuhum/اُخْرِجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تَكَلِّمُهُمْ'⁶⁷ okuduğu kıraati gibi, sen bu kıraati Übey'in kıraatinde 'tunebbiuhum/تَنْبِئُهُمْ' olarak bulduğunda, bu kıraatin vechinin ve manasının 'tukellimuhum/تَكَلِّمُهُمْ' olduğunu bilirsin. Buna benzer birçok örnek vardır. Eğer düşünülecek olursa, bu kıraatlerde anlayan kimseler için geniş bilgi bulunmaktadır."⁶⁸ Ebû Ubeyd'in, resm-i mushafa uygun olmayan kıraatler olarak belirttiği okuyuşlar, sahâbenin üzerinde icmâ etmediği ve Hz. Osman mushaflarına kaydedilmeyen okuyuşlardır. Ebû Ubeyd bu okuyuşların vahiy ancak üzerinde sahâbe icmâsı meydana gelmediği ve mushaflara yazılmadığı için Kur'an olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Bu kıraatler daha sonraki asırlarda hadis ilminin isnad yaklaşımından hareketle "âhad, şaz ve

⁶⁶ el-En'âm 6/57.

⁶⁷ en-Neml 27/82.

⁶⁸ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 325-327.

müddet” kıraatler olarak isimlendirilen kıraatlerdir. Kıraat ilmi daha sonraki asırlarda hadis ilminde kullanılan “isnad, râvi, tarik, âhad, şaz” gibi benzer birçok kavramı kullansa da her iki ilmin bu terimlere yüklediği birbirlerinden farklı mana ve hususiyetler olduğunu belirtmek gerekir.⁶⁹ Bu mesele ise ayrı bir çalışma ve araştırma konusudur. Ebû Ubeyd ve İslâm âlimleri, bu kıraatlerin son arz ile neshedilen vahiy olduğu ancak Kur'an olmadığını ifade etmektedir.

Görüldüğü üzere Ebû Ubeyd, kıraatleri mushafa uygun olanlar ve mushaftan kaldırılanlar şeklindeki bir yaklaşımla tasnif ederken, diğer taraftan mushafların sahâbe icmâsıyla tespit edildiğini de ifade etmektedir. Kıraatleri, icmâ açısından değerlendirdiğinde; üzerinde icmâ oluşan ve oluşmayan kıraatler olarak ikiye ayırdığını ifade etmek de mümkündür. Ebû Ubeyd'in kıraatleri tasnifindeki bu yaklaşım ve yöntemi, bir kıraatin Kur'an olarak kabulünde sıhhat kriterlerinden resm-i mushaf şartı ve icmâ/tevatür şartlarıyla belirlediğini ve kabul ettiğini söylemek mümkündür. Mushaftan kaldırılan veya üzerinde icmâ oluşmayan kıraatleri ise “zevâid” olarak isimlendirmiştir. Zevâid olarak kabul edilen bu kıraatler, daha sonraki dönemlerde âhad ve şaz kıraatler olarak da isimlendirilmiştir. Ebû Ubeyd, bu türden zevâid/âhad kıraatleri inkâr eden kişiye küfürle hüküm verilmediğini, üzerinde icmâ oluşan ve Kur'an olduğu tespit edilen kıraati inkâr edene ise küfürle hüküm verildiğini belirtmiştir. *Zevâidin* mushaftan kaldırılan veya üzerinde icmâ oluşmayan kıraatlerin vahiy olduğunu ancak nesh edildiğini bu türden kıraatlerin, âyetlerin tefsir ve tevil edilmesinde yardımcı olacağını belirtmiştir ki bununla ilgili bazı örnekler vermiştir. Burada Ebû Ubeyd'in ifade ettiği bir şeye daha dikkat çekmek yerinde olacaktır. İlk dönem tefsirlerinde, âyetler tefsir edilirken usul ve yöntem bakımından, mütevâtir ve âhad kıraat farklılıklarına sıkça yer verilmekte ve karşılaşılmaktayken günümüz tefsirlerinde bu tür kıraat farklılıklarına fazla yer verilmediği görülmektedir. Bu bağlamda Ebû Ubeyd, kıraat ilmi ve rivayetlerinin çok az bilinen bir ilim olduğunu birçok âlimin bu rivayetlerden haberdar olmadığını belirtmesi ise çok ilginçtir. Kendisinin aynı zamanda ilk dönem müfessirlerinden olması sebebiyle bu uyarı ve ifadeleri önemli gözükmektedir.

3. Mesâhif-i Osman Arasındaki İmla Farklılıkları

Kur'an ve kıraat tarihinin en önemli meselelerinden bir diğeri de Osman (r.a.)'ın istinsah ettirdiği mushaflar arasındaki farklılıklar olmuştur. Mushaflar arasında belirlenen bu farklılıklar, hâlen üzerinde araştırma yapılan ve tartışılan bir mesele olarak devam etmektedir.⁷⁰ Bir kısım araştırmacı ve akademisyenler, mushaflar arasındaki bir veya iki harf ilavesiyle meydana gelen bu imla

⁶⁹ Yerlikaya, *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi*, 117-130, 170-172.

⁷⁰ Maşalı, “Mushaf”, 31/248-254.

farklılıklarının, kâtip hatasından veya kâtiplerin dil selikalarına göre yazmalarından kaynaklandığını; bazı âlimler ise mushaflardaki bu imla farklılıklarının kıraat farklılıklarını belirtmek amacıyla bilinçli olarak yazıldığını ifade etmektedir.⁷¹ Kanaatimizce mushaf farklılıklarının bilinçli olarak yazıldığı şeklindeki ikinci yaklaşım daha isabetli gözükmemektedir. Konuyla ilgili nakledilen rivayetler, kıraatte otorite olan âlimler ve Ebû Ubeyd'in mushaf farklılıklarıyla ilgili açıklamaları bunu teyit etmektedir. Bu bağlamda Ebû Ubeyd, Hz. Osman tarafından Hicaz, Şam ve Irak bölgelerine gönderilen mushaflar arasındaki farklılıklarla ilgili olarak; Hicaz ve Irak mushafları arasında *on iki* yerde harf ilavesi veya noksanlığıyla farklılık; Şam bölgesine gönderilen mushaf ile diğerleri arasında ise *yirmi sekiz* yerde ihtilaf olduğunu nakletmiştir. Ebû Ubeyd, yine mushaf farklılıklarıyla ilgili olarak şunları söylemiştir: “Hicaz, Şam ve Irak bölgelerindeki mushaflardaki farklılıkları zikrettik. Ama Irak mushaflarına gelince, Basra ve Kûfe mushafları arasında *beş* harfte birbirinden farklıdır.” demiştir. Ebû Ubeyd Hicaz, Irak ve Şam mushafları arasındaki farklılıkları belirttikten sonra, bu imlâ ihtilafları ve kıraatleriyle ilgili olarak: “Bölgelere gönderilen mushaflardaki farklılık olan bu harfler (kıraatler), ilk iki bölümde zikrettiğimiz zevâid olan (mushafa uymayan) kıraatler gibi değildir. Çünkü bu harfler/kıraatler iki levha arasında (elimizdeki mushaflarda) tespit edilmiştir. Zevâid olan kıraatlerin hepsi, Osman (r.a)'ın yazdığı imam mushaftan *nesh* edilmiştir. Sonra istinsah edilen mushaf/lar, değişik bölgelere gönderilmiştir. Bununla beraber bu harfler ne tam bir kelimedede ne de kelimenin yarısında farklılık göstermez. Bu harflerin farklılıkları ancak hece harflerinden “*vav/و, fâ/ف, elif/ا*” gibi buna benzer harf ihtilaflarıdır. Ancak el-Hadîd sûresindeki,⁷² “*fe innellahe'l-ganiyyü'l-hamîd/ فان الله الغني الحميد*” kavli şerifinde, Irak ehli bu âyeti celîleye “*hüve*” lafzını eklemiştir. Ama diğer mushaflar sana bildirdiğim gibidir. O mushaflardan bir şeyi inkâr eden ve kabul etmeyen hiç kimse yoktur. Mushafların içerisindekilerin hepsi bizim nezdimizde Allah'ın kelimasıdır. Bu böyle olduğundan namaz bu harflerle/kıraatlerle tamam olur.” demiştir.⁷³ Bu açıklamalardan hareketle Kur'an kıraatlerini ve imlasını, mushaflarda resmedilen ve resmedilmeyen, diğer bir ifadeyle üzerinde icmâ oluşarak mushafa yazılan ve icmâ oluşmayarak mushafa yazılmayan kıraatler/harfler olarak ikiye ayırdığını belirtmek mümkündür. Ebû Ubeyd'in bu yaklaşımı kıraatleri, *sihhat kriterlerine* göre değerlendirmeye de uyumaktadır. Buna göre; “sahih bir isnadı olan, Arapça dil şartına, resm-i mushafa uygun”

⁷¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/11; Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015), 122-125.

⁷² el-Hadîd 58/24.

⁷³ Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 333.

okunan bir âyeti veya lafzı Kur'an, bu şartlardan birine uymuyorsa vahiy olmakla birlikte *mensûh* olarak tanımlamak mümkündür.⁷⁴ Ebû Ubeyd, sahâbe ittifakını önemli bir şart gördüğünden dolayı bu kriterlere icmâyı da dahil ettiği belirtilebilir. Burada bir noktaya dikkat çekmek de yerinde olacaktır. Her ne kadar Ebû Ubeyd ve ilk dönem âlimleri kıraatlerin sıhhat kriterlerinden dil şartını ifade etmeseler ve bu konu âlimler arasında tartışmalı olsa da nakledilen rivayetler, mushaflar istinsah edilirken Arapça dili ve imlasına riayet edildiğine işaret etmektedir. Hz. Osman, mushaflar istinsah edilirken "irabı ve imlâyı" iyi bilen, tilaveti ve konuşması Resûlullah'a benzediği için Sa'd b. el-Âs'ı okumakla, Zeyd b. Sâbit'i ise yazmakla görevlendirmiştir.⁷⁵ Resûlullah (a.s.) ve Hz. Ömer'in Arap dilinin iyi öğrenilmesine yönelik teşvikleri ve çabalarını da buna eklemek gerekir.⁷⁶

Ebû Ubeyd, İslâm âlimleri ve bazı araştırmacılar, Hz. Osman (r.a.)'ın yazdırmış olduğu bu mushaflar arasındaki kırk dört yerde farklılık olduğu ve bunların kıraat farklılıklarını ifade etmek amacıyla bilinçli yazıldığını belirtmiştir.⁷⁷ Buna karşılık bazı araştırmacılar, mushaf farklılıklarının kâtiplerin dil selikaları ve hatalarından kaynaklandığını ifade etmişlerdir.⁷⁸ Bu bağlamda yapılan bir araştırmada, kâtiplerin mushafları yazarken hata yaptıklarına dair örnek olarak verilen farklılıkların, kıraat ihtilaflarıyla ilgili olduğu belirtilmiştir.⁷⁹ Ebû Ubeyd, mushaf ve kıraatlerle ilgili görüşlerinin dışında Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi ve Kur'an'daki Arap lehçeleriyle ilgili yaklaşımları da resm-i mushaf ve kıraatlerle ilişkili olduğu gözlemlenmektedir.

4. Yedi Harfle İlgili Bazı Hususlar ve Kur'an'ın İndirildiği Arap Lehçeleri

Yedi Harf konusu, otuza yakın sahâbe tarafından altmışı geçen rivayetleri, verilme nedeni, sonuçları ve üzerinde kırktan fazla görüşün belirtilmesi gibi sebeplerden dolayı Kur'an ve kıraat tarihinin problematik meselelerinden biridir. Yedi harf meselesiyle ilgili birçok âlim tarafından ifade edilen bu görüşler birçok araştırma ve çalışmanın konusu olarak geniş bir şekilde ele alınmıştır.⁸⁰ Yedi harf konusunda birçok görüş ortaya çıkmış, bu yaklaşımlardan öne çıkan yorumları şöyle özetlemek mümkündür:

⁷⁴ Yerlikaya, "Kur'an ve Kıraatlerin Özdeşliği", 50-56.

⁷⁵ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 1/208-211.

⁷⁶ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 347-348.

⁷⁷ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlası* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 253-265; Yerlikaya, *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi*, 287-293.

⁷⁸ Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadîme*, 125-126.

⁷⁹ Yerlikaya, *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi*, 286-293.

⁸⁰ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Ahrufu's-seb'a li'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuheymin

• Yedi harf manası bilinmeyen müşkül konulardandır. Muhammed b. Sa'dân en-Nahvî (ö. 231/845) ve Suyûtî (ö. 911/1505) bu görüştedir.⁸¹

• Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) gibi bazı âlimler, yedi harfi yedi kıraat olarak yorumlamıştır.⁸²

• Bazıları ise yedi harfi “emir, nehiy, va'd, ve'îd, kasas, helal, haram, muhkem, müteşabih, emsal” gibi farklı sınıflandırma yapmıştır.⁸³ Ebû Ubeyd bu görüşü kabul etmeyerek böyle bir tasnif yapılmasına neden olan rivayet üzerinden hareketle, bu yorumun yanlış olduğunu belirtmiştir ki⁸⁴ İbn Kuteybe ve Taberî gibi birçok âlim de bu görüştedir.⁸⁵

• Ed-Dânî ve İbnü'l-Cezerî gibi bazı âlimler, yedi harfi yedi vecih olarak yorumlarken,⁸⁶

• Ebû Ubeyd, Taberî ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi âlimlerin bulunduğu önemli bir grup ise yedi harfin, yedi lügat ve lehçe olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁷

• Bazıları ise yedi harfi, çokluktan kinaye olarak yorumlamıştır.⁸⁸

Ebû Ubeyd, birçok görüş ve yorumun yapıldığı Kur'an-ı Kerîm'in yedi harf üzere indirildiğiyle ilgili bu rivayetleri naklederek bu konudaki düşüncelerini ifade etmiştir. Yedi harf ile ilgili rivayetler bağlamında, Hz. Ömer, Übey b. Ka'b, Ebû Cüheym el-Ensârî, Amr b. el-Âs, Huzeyfe b. el-Yemân ve Abdullah b.

Tahhân (Mekke: Dâru'l-Münâre, 1997), 11-65; Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'an* (Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984), 1/212-227; Muhammed Mustafa Azamî, *Vahyedilişinden Derlenişine "Kur'an Tarihi"* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 202; Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 112-141.

⁸¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/213; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, 123-124; Abdurrahman b. İbrahim Maturûdî, *el-Ahrufu'l-Kur'âniyyeti's-seb'ati* (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütübi li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'ı, 1991), 21-22.

⁸² Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fî'l-kırâati's-seb'ı'l-meşhûra*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/24; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/213-214.

⁸³ Kaysî, *el-İbâne*, 71; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/217-220; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, 112-115.

⁸⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 347.

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşküli'l-Kur'an* (Kahire: Dâru't-Turâs, 1973), 71-73; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân fî tev'îli'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/41-43, 48-50.

⁸⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/222; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, 129-134.

⁸⁷ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 339, 347; İbn Kuteybe, *Te'vilü müşküli'l-Kur'an*, 71-73.

⁸⁸ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, 134-141.

Abbâs'a isnad edilen bazı haberleri bildirmiştir. Bu rivayetlerden farklı olarak, Semüre b. Cündüb'ten nakledilen “Kur'an üç harf üzere nazil oldu.” rivayeti, yedi harfle ilgili diğer haberlerden farklılık göstermekte ve bu rivayet ve yedi harfle ilgili olarak Ebû Ubeyd: “Semüre'den nakledilen tek bir hadis hariç bu hadislerin hepsi, yedi harf konusunda tevatür derecesine ulaşmıştır.” demiştir.⁸⁹ Gerek bu rivayet gerekse yedi harf rivayetleri hakkında Ebû Ubeyd: “Biz mahfûz olanın, ancak *yedi harf* olduğunu görüyoruz. Çünkü meşhur olan odur. Bu yedinin manası da tek bir harfin yedi vecih üzere okunması değildir. Böyle bir şey mevcûd olmayan bir durumdur. Fakat bize göre yedi harf, Arap lehçelerinin Kur'an'ın tamamına dağılmış yedi lehçe üzerine indirilmiş olmasıdır. Bu harflerden bir harf, Arap lehçelerinden bir kabilenin lehçesi, ikinci harf birinciden başka diğer bir lehçe, üçüncü harf diğer iki lehçeden başka bir lehçedir. Yedi lehçeye kadar bu şekildedir. Bazı kabileler bu lehçelerden dolayı daha mesud ve bu konuda diğerlerinden daha şanslı olmuştur. Peş peşe rivayet edilen hadislerde bu durum beyan edilmiştir.” diyerek bu konuda bazı kabileler ve lehçeleri hakkındaki bazı haberleri nakletmiştir.⁹⁰ Bunlarla birlikte Ebû Ubeyd, Kur'an-ı Kerim'de geçen ve farklı lehçelere ait olduğu da bildirilen “*erâik, meâzîr, sâmidûn, vesak, fâtır, hûtâm, seriyyü*” gibi bazı kelimelerle ilgili rivayetleri nakletmiştir.⁹¹ Ebû Ubeyd'in, Kur'an ve kıraat ilimleriyle ilişkili ve kendisine nispeti de tartışılan “*el-Lügât elletî nezele bihe'l-Kur'ân*” isimli eseri ve burada zikredilen bazı rivayetlerle örtüşmektedir. Bu nedenle, “*el-Lügât*”ın Ebû Ubeyd'e isnadını güçlendirdiği ifade edilebilir.⁹² Daha sonra yedi harfle ilgili olarak Ebû Ubeyd: “Kabilelerin zikredildiği hadisler ve Arapça ile getirilen deliller (ihticac), yedi harfin manasını sana açıklar ki yedi harf ancak yedi lehçedir. Bazıları bu yedi harfin manasını, başka bir hadise yüklediler ki bu hadis: ‘Kur'an yedi hususta inmiştir; helâl, haram, muhkem, müteşabih, haberi mâ kablekum, haberi mâ ba'dekum ve darb-ı meseldir.’ rivayeti olup bunun hakkında da Ebû Ubeyd: “Ben bu hadisi biliyorum. Haccâc → el-Leys → Akîl → İbn Şihâb → Seleme b. Ebî Seleme ve → Babasının isnadıyla Hz. Peygamber'e isnad edilen (merfû) bir rivayettir. Bu rivayet yedi harf ile ilgili bir şey değildir. Bu, Kur'an hakkındaki “*نزل في سبع*” rivayetinin manası, ‘*yedi özellik ya da hususiyette inmesi*’ demektir. Diğer hadisler ise, ‘Kur'an yedi harf üzere inmiştir.’ hadisleridir ve *harflerin* lehçelerden başka manası yoktur. Yedi harften her hadisin teviliyle beraber, bizzat hadisin kendisinde meselenin manası açıktır. Ömer (r.a)'ın; Hişâm b. Hakîm'i Furkan sûresini benim okuduğumun dışında

⁸⁹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 339.

⁹⁰ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 339.

⁹¹ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Lügâtü'l-kabâilî'l-vârideti fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (el-Mektebetü's-Şâmile, 1431), 1-12.

⁹² Kâsım b. Sellâm, *Lügâtü'l-kabâil*, 1-12.

okuduğunu işittim dediğini görmez misin? Übey b. Ka'b ve başkasının kıraatte ihtilaf ettiği hadisi bunun gibidir. Abdullah b. Mes'ûd'un başkasıyla ihtilaf bundandır. Amr b. el-Âs'ın hadisi de bunun aynısıdır. Onların ihtilafının vücûhlar ve lafızların farklı olduğu kıraatlerde olduğunu görmüyor musun? Bu kıraatlerin teviline gelince sahâbe, o konuda ihtilaf etmediler. Abdullah'ın hadisi bunu açıklamaktadır. 'Ben kurrâyı dinledim. Onları birbirlerine yakın buldum. Size (Kur'an) öğretildiği gibi okuyun. Kıraat/harf, sizden birinin *helümme* ve *teâl* demesi gibidir.' demiştir." Daha sonra İbn Sîrîn'den benzer bir rivayeti naklettikten sonra, bütün bu rivayetlerin yedi harfin anlamını açıkladığını, ifade etmiştir.⁹³ Ebû Ubeyd, Kur'an "*Yedi özellik ya da hususiyette inmiştir.*", "*نزل في سبع*" rivayetiyle, yedi harf konusunda kırka yakın görüşün dayandığı bir meseleye açıklık getirmiştir. Diğer taraftan kendisinin Arap lehçelerine ve dile olan hâkimiyeti sebebiyle, yedi harfin yedi lehçe/lügat olduğu görüşünün ise ayrı bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Ebû Ubeyd, Hz. Peygamber'in "*Kur'an hakkında şüphe etmeyin. Onun hakkında tartışmak küfürdür.*"⁹⁴ buyurduğu rivayetler bağlamında, Kur'an ve kıraatler hususunda tartışılmaması ve şüphe edilmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Daha önce zevâid olarak isimlendirdiği kıraatler ve resm-i mushaflar hakkında yaptığı açıklamalar, Hz. Peygamber'in bu rivayetiyle paralellik arz etmektedir. Diğer taraftan Abdullah b. Mes'ûd'tan sûrenin veya âyetin bir kısmını diğer sûre veya âyete karıştırmanın hata olmadığıyla ilgili bir haberi nakletmiştir. Bu tür kıraatte hata yapılması ise *zelletü'l-kâri* olarak isimlendirilmektedir.⁹⁵ "Âyeti, *hakîmun alîm* veya *alîmun hakîm* veyahut *gafûrun rahîm* olarak bitirmek de hata değildir. Fakat 'hata', Kur'an'da olmayanı Kur'an'a dahil etmektir veya rahmet âyetini azap, azap âyetini rahmet âyetiyle bitirmendir." rivayeti bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu rivayetle ilgili olarak Ebû Ubeyd: "Bana göre Abdullah b. Mes'ûd, Allah'ın (c.c.) sıfatından bu kıraatleri okuyan bir kişiyi dinlediğinde ona: '*Hata ettin.*' demeyi caiz görmedi. Çünkü onların hepsi Allah'ın sıfatlarındandır. (Okunanların hepsi vahiydir.) Fakat Ebû'l-Âliye'nin dediği üzere İbn Mes'ûd, o âyet şöyle ve böyledir demiştir. Onun anlamı, doğruyu amaçladığı halde bundan her bir kıraati diğerinin yerine koymamız değildir. (Kişi doğru okumaya çabaladığı halde okuduğu âyeti diğer âyetin yerine koymaya çalışmamaktadır.) Bir kişiyi azap âyetini rahmet, rahmet âyetini azap âyeti ile bitirerek dinlediğinde, burada ona '*Hata ettin.*' demek caiz olur. Çünkü,

⁹³ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 346-347.

⁹⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 351-354, 355-356.

⁹⁵ Menderes Gürkan, "*Zelletü'l-Kâri*", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/225-227. "Bu türden rivayetler, fıkıh ilminde kârinin namazda iken kıraatinde yaptığı hatalar bahsiyle ilişkilendirilmiştir. Bu konuda Hanefi mezhebi ve diğer mezhepler arasında farklı yorumlar bulunmaktadır."

(bu durumda) Allah (c.c.)'tan nakledilene aykırılık vardır. Bize göre kıraatte hata konusunda İbn Mes'ûd'un görüşü budur."⁹⁶ Yedi harf bağlamında Kur'an'ın Ramazan ayında Hz. Cebrâil ve Hz. Peygamber arasındaki arzı ve son arz, Kur'an ve kıraat tarihi açısından önemli bir olaydır. Bazı araştırmacılar, arz ve son arzın bir iki sahâbeye dayandırılan kurguya dayalı bir olay olduğu ve bu konuda bir iki sahâbeden nakledilen birkaç rivayet dışında haber gelmediğini belirtmektedir.⁹⁷ Ebû Ubeyd, Kur'an'ın arz edilme olayını, genel olarak ele alarak açıklamıştır.⁹⁸ Hz. Cebrâil ile Hz. Peygamber arasında geçen arzın dışında, Hz. Peygamber'in sahâbeye Kur'an'ı arzı ve kıraat imamlarının Kur'an'ı arzı açısından ele almıştır. Ebû Cafer, Ebû Amr gibi kıraat imamlarından bazılarının kıraati arz yoluyla nasıl aldıklarını ve isnadlarını belirtmiştir. Hz. Peygamber'in Cebrâil (a.s.) ile olan arzının her ramazan ayında gerçekleştiğini, son arzın ise son Ramazan ayı içerisinde gerçekleştiğini nakletmiştir. Ebû Ubeyd, İbn Sîrîn'e atfen naklettiği rivayette, iki kez arz edilen kıraatin ise en yeni/son kıraat olduğu ve okuyuşumuz olarak belirlendiğini rivayet etmiştir.⁹⁹

Sonuç

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, birçok İslâmî ilim dalıyla birlikte, Kur'an ve kıraat alanında da yetkin olan ilk dönem kıraat âlimlerinden biridir. Kur'an ve kıraatlerle ilgili görüşleri ise bu alandaki problemleri birçok hususa katkı sağlayan ve ön açıcı hususiyetlere sahiptir. Rivayetler bağlamında izah ettiği birçok mesele, kıraat alanının problematik konularıyla ilgilidir. Ebû Ubeyd, mushaflar istinsah edildikten sonra bu nüshalar arasında bir veya iki harf ilavesiyle bazı farklılıkların olduğu ve bunların da kıraat ihtilaflarıyla alakalı olduğunu nakletmiştir. Ebû Ubeyd, mushaflardaki bu farklılıkların zevâid olarak ayrı başlık altında naklettiği resm-i mushafa uymayan kıraatlerle karıştırılmaması gerektiğini belirtmiştir. Ebû Ubeyd, mushaflar cem ve istinsah edilirken, mushafların yedi harf ruhsatı bağlamındaki lehçelere göre yazıldığını söylemiştir. O yedi harfin Arapların yedi lehçesi olduğunu, dolayısıyla harfin lûgat ve lehçe anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Her ne kadar "*el-Lügât elletî nezele bihe'l-Kur'ân*" isimli kitabın nispeti kendisine tartışmalı olsa da bu eserde, Kur'an içerisinde geçen kelimelerin hangi lehçelere ait olduğunu sûre sırasına göre belirtmesi çok kıymetli haizdir. Ebû Ubeyd, Kur'an kıraatlerini, üzerinde icmâ oluşan veya oluşmayan kıraatler olarak tasnif ettiği gibi, mushaf hattına uyan ve uymayan kıraatler olarak sınıflandırdığı da görülmektedir.

⁹⁶ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 355-356.

⁹⁷ Mehmet Dağ-İbrahim Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2023), 200-208, 210.

⁹⁸ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 357-362.

⁹⁹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 357.

Kıraatleri mushaf hattına uyan ve uymayan şeklindeki tasnifinin temelinde de yine icmâ görüşünün yattığını ifade etmek mümkündür. Ebû Ubeyd, resm-i mushafa uygun olmayan tüm kıraatlerin nesh edildiğini, bunların vahiy ancak Kur'an olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. O bu yaklaşımıyla, bir kıraatin geçerlilik kazanması için sıhhat kriterleri olarak ileri sürülen şartlardan resm-i mushaf ve icmâ/tevatür kriterlerine göre değerlendirme yaptığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Ebû Ubeyd, resm-i mushafa uymayan, diğer ifadeyle üzerinde icmâ meydana gelmeyen kıraatin vahiy olduğunu ancak Kur'an olmadığını belirtmektedir. Böyle bir kıraati zevâid olarak ele almakta ve bu tür kıraatlere dair birçok örnek vermektedir. Zevâid olarak tanımladığı bu kıraatleri inkâr edenin kafir sayılmadığı ancak resm-i mushafa uyan ve üzerinde icmâ gelen kıraatleri inkâr edene küfürle hüküm verildiğini belirtmiştir. Resm-i mushafa uymayan kıraatler ise vahiy olup, Kur'an'ın tefsirinde bunlardan faydalanmanın gerekliliğine işaret etmiştir. Problemleri konulardan bir diğeri olan neshin ise resm-i mushafa uymayan ve yazılmayan kıraatlerde meydana geldiğini belirtmesi ayrı bir önem taşımaktadır.

Kaynakça | References

- Akdağ, Soner. *Âsım Kıraatinin Şu'be Rivâyeti*. İstanbul: Âsîâne Kitabevi, 2008.
- A'liyyü'l-İmam, Ahmed. *Kur'ân'ın 10 Kıraati*. çev. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015.
- Altıkulaç, Tayyar. "Nasr b. Âsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Altundağ, Mustafa. *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özellikleri (Mushafta Lahn Meselesi)*. Bakü: Nurlar Neşriyat-Poliqrafya Merkezi, 2004.
- Aydemir, Abdullah. "Atıyye b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/63. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine "Kur'ân Tarihi"*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Bayraktutan, Osman. "Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2019), 91-136.
- Bulut, Ali. *Ebü 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu Fezâilî'l-Kur'ân'ı -Bir Kavram ve Eser İncelemesi-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kıraatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Dağ, Mehmet - Tetik, İbrahim. *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2023.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırââtî's-seb'ı'l-meşhûra*. thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Ahrufu's-seb'a li'l-Kur'ân*. thk. Abdulmuheymin Tahhân. Mekke: Dâru'l-Münâre, 1997.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Mukni fi resmi mesâhifi'l-emsâr*. thk. Muhammed es-Sâdık Kamhavî. Kahire: Mektebetu'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1978.
- Düleymî, Câsim el-Hâc Câsim Muhammed. *Kitâbü'l-kırâât li Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm*. Bağdat: Merkez Buhûs ve Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 2007.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Gürkan, Menderes. "Zelletu'l-Kârî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 44/225-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri)*. Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008.
- İbn Ebî Dâvud. *Kitâbu'l-Mesâhif*. ed. Muhibbuddin Abdussübân el-Vâiz. Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Muhibbiddin Abdussecân Vâiz. Beyrut: Daru'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 2002.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilü müşküli'l-Kur'an*. Kahire: Dâru't-Türâs, 1973.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir. *Kitâbu's-seb'a fi'l-kıraat*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Mearif, 2009.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Ona Nispet Edilen el-Lügat Elletî Nezele bihâ'l-Kur'ânü'l-Kerîm Adlı Eser". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 123-150.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Kitâbü fedâili'l-Kur'an*. thk. Mervan el-Atiyye Muhsin Harabe. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri (Fedâilu'l-Kur'an)*. ed. Faik Akcaoğlu. çev. Halil Aldemir. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2021.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Lügâtü'l-kabâili'l-vârideti fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. el-Mektebetü's-Şâmile, 1431.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlası-*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlası*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/248-254. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Maturûdî, Abdurrahman b. İbrahim. *el-Ahrufu'l-Kur'âniyyeti's-Seb'ati*. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütübi li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'ı, 1991.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed. *el-İbâne an meâni'l-kıraat*. thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî. Kahire: Dâru Nahda, 1960.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000.
- Tüccar, Zülfikar. "Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 10/244-246. İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994.
- Ünal, Mehmet. "Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı". *Milel ve Nihal* 8/3 (Aralık 2011).
- Wikipedia. "Ali Mushafı". Erişim 14 Haziran 2025. https://en.wikipedia.org/wiki/Mushaf_of_Ali
- Yerlikaya, Cafer. *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi*. Kahramanmaraş: KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Yerlikaya, Cafer. "Kur'an ve Kıraatlerin Özdeşliği Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (Aralık 2025), 40-59.
- Zerkeşi, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984.